

แนวทางในการอนุรักษ์โบราณสถานในวัดมณีวนาราม จังหวัดอุบลราชธานี

GUIDELINES IN CONSERVATION OF THE ARCHAEOLOGICAL SITE IN WAT MANIWANARAM UBONRACHANI PROVINCE

พีรวัชร ราชวงศ์*

Perawat Rachiwong

บทคัดย่อ

วิทยานิพนธ์นี้เป็นเรื่องศึกษาแนวทางในการอนุรักษ์โบราณสถานในวัดมณีวนาราม จังหวัดอุบลราชธานี โดยมีวัตถุประสงค์ 3 ประการคือ 1) เพื่อศึกษาแนวทางการอนุรักษ์โบราณสถานทางพระพุทธศาสนา 2) เพื่อศึกษาแนวทางการอนุรักษ์โบราณสถานในพระพุทธศาสนาของพระสงฆ์วัดมณีวนาราม จังหวัดอุบลราชธานี 3) เพื่อวิเคราะห์แนวทางการส่งเสริมการอนุรักษ์โบราณสถานทางพระพุทธศาสนาของพระสงฆ์วัดมณีวนาราม จังหวัดอุบลราชธานี เป็นดำเนินการวิจัยโดยใช้วิธีวิทยาวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (Participatory Action Research: PAR) ใช้การเลือกตัวอย่างแบบเจาะจง (Purposive sampling) เฉพาะกลุ่มประชากรที่มีความเกี่ยวข้องกับประเด็นการวิจัย ผลจากการศึกษาพบว่า

แนวทางการอนุรักษ์โบราณสถานทางพระพุทธศาสนา นั้นถือเป็นหน้าที่หลักของกรมศิลปากร สำนักงานโบราณคดีและสำนักพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เป็นผู้รับผิดชอบปฏิบัติเป็นหลัก โดยจะต้องเป็นสิ่งก่อสร้างที่มีลักษณะในฐานหลักฐานที่เกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์ มีคุณค่าทางศิลปะที่เกี่ยวข้องกับชุมชนสังคมประเทศชาติเป็นสำคัญ แนวทางอนุรักษ์ที่สำคัญกระทำได้โดยการดูแลรักษาปกป้องไม่ให้เกิดความเสียหายหรือถูกทำลายเป็นสำคัญ

แนวทางการอนุรักษ์โบราณสถานของพระสงฆ์วัดมณีวนาราม จังหวัดอุบลราชธานี พบว่าบทบาทพระสงฆ์มีความสำคัญในการอนุรักษ์โบราณสถานเป็นอย่างยิ่งนอกเหนือจากบทบาทในด้านอื่นๆ ซึ่งบทบาทของพระสงฆ์ในการอนุรักษ์โบราณสถานนั้นถือเป็นหน้าที่ตามบัญญัติพระธรรมวินัย ที่พระพุทธเจ้าได้มอบหมายให้พระสงฆ์ภายในวัดมีหน้าที่ในการช่วยดูแลรักษาศาสนสมบัติของวัด นอกจากนี้แล้วยังถือเป็นหน้าที่ตามความแห่งพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ ที่พระสงฆ์ผู้ดำรงตำแหน่งทางการปกครองวัด หรือ เจ้าอาวาสมีหน้าที่ต้องรับผิดชอบ

ดังนั้น แนวทางการอนุรักษ์โบราณสถานในพระพุทธศาสนาของพระสงฆ์วัดมณีวนาราม จังหวัดอุบลราชธานี จึงถือเป็นหน้าที่ของพระสงฆ์ และความร่วมมือร่วมใจจากชุมชนที่เกี่ยวข้องในการดูแลโบราณสถาน จึงจะทำให้เกิดการอนุรักษ์โบราณสถานที่มีความมั่นคงยั่งยืนเป็นแหล่งการเรียนรู้แก่สังคมและประเทศชาติต่อไป

* มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตอุบลราชธานี

คำสำคัญ: แนวทางการอนุรักษ์, โบราณสถาน, วัด, จังหวัดอุบลราชธานี,

ABSTRACT

This thesis on guidelines in conservation of the archaeological site in Wat Maniwanaram, Ubonratchathani province includes 3 objectives: 1) to study guidelines in conservation of the Buddhist archaeological site; 2) to study guidelines in conservation of the Buddhist archaeological site of the monks in Wat Maniwanaram, Ubonratchathani province; and 3) to analyze the guidelines in promoting the conservation of the Buddhist archaeological site of the monks in Wat Maniwanaram, Ubonratchathani province. The participatory action research (PAR) and the purposive sampling method have been used specifically in selecting the populations related to this research.

Findings of the study: The guidelines in conservation of Buddhist archaeological sites are under the responsibility of the Fine Arts Department, the Office of Archaeology and the National Museum being in charge of construction sites with historical evidences of crucial communal, social and national artistic values. The essential conservational guidelines are to maintain and protect the sites from damages or demolitions.

In the conservation of the archaeological site in Wat Maniwanaram, Ubonratchathani province, it has been found that beyond other functions of monks, their role in conserving the archaeological site is also vital that is considered as a duty in accordance with the Buddhist disciplines that the Buddha regulated for monks in protecting and maintaining the monastic properties. In addition, it is prescribed by the Thai Sangha Acts that the abbots or governing monks are in charge of conserving the Buddhist archaeological sites.

The guidelines in conservation of the Buddhist archaeological site of the monks in Wat Maniwanaram, Ubonratchathani province are, therefore, the direct duty of Buddhist monks with the participation of related communities in conserving the archaeological site to be sustainable learning source of society and the nation further.

Keyword: Conservation guidelines, Archaeological Site, Temple, Ubonratchathani Province

บทนำ

ประเทศไทยมีมรดกทางวัฒนธรรมที่ได้ตกทอดสืบต่อกันมาไม่ขาดสาย ในหลายยุคหลายชั่วอายุคน ซึ่งเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ และเป็นสิ่งที่บ่งบอกถึงเกียรติภูมิของแผ่นดินที่มีมาช้านาน อันเป็นสิ่งที่บรรพชนได้สั่งสมไว้ ซึ่งเป็นเครื่องหมายแห่งความเจริญทางวัฒนธรรมของชาติไม่ว่าจะเป็นในด้านศิลปวรรณคดี คีตศิลป์ และนาฏศิลป์นั้น ล้วนมีความงดงาม ไพเราะถึงพร้อมด้วยสุนทรีย์ภาพ เป็นเครื่องแสดงให้ชาวโลกได้ประจักษ์ในเอกลักษณ์และเอกราชของชาติไทยส่วนผลงานด้านจิตรกรรม ประติกรรม ศิลปะพื้นบ้าน และสถาปัตยกรรมศิลป์ของไทยนั้น มีอยู่เป็นจำนวนมาก ทั่วทุกภูมิภาคของประเทศล้วนแต่มีความงดงาม

แสดงเอกลักษณ์ของชาติอย่างเด่นชัด ดังจะเห็นได้จากประสาทรามณเฑียร วัดวาวาราม โบสถ์ สฎูปเจดีย์ พระพุทธรูประติมากร จิตรกรรมฝาผนัง และอื่นๆ อีกมาก แม้ในบางแห่งจะเหลือแต่ซากปรักหักพัง อันเกิดจากภัยสงคราม หรือภัยธรรมชาติ แต่ก็ยังเห็นเป็นหลักฐานร่องรอยของความมั่งคั่งยิ่งใหญ่โอฬารของโบราณสถานทางวัฒนธรรมเหล่านั้นได้อย่างชัดเจนถึงความเจริญรุ่งเรืองทางภูมิปัญญาแห่งบรรพชน¹

จังหวัดอุบลราชธานีเป็นจังหวัดหนึ่งทางภาคอีสานตอนล่างที่มีแหล่งโบราณสถานสำคัญอยู่หลายที่ล้วนแล้วแต่แสดงถึงพัฒนาการของชุมชนที่มีความเกี่ยวเนื่องกับพระพุทธศาสนา เช่น ปราสาทอุบลมุง บ้านคูเมือง อำเภอวารินชำราบ, สิม (โบสถ์โบราณเก่าแก่) วัดแจ้ง วัดบ้านคำแย้ วัดบ้านนาควาย, เจดีย์และพระพุทธรูปเก่าแก่ วัดทุ่งศรีวิไล, หอไตรกลางน้ำ หอพระพุทธรูป วัดทุ่งศรีเมือง, หอคูปบนบก วัดบูรพาราม, เจดีย์ 2 องค์ วัดป่าบึงเขาลวง, และปราสาทบ้านเบ็ญ เป็นต้น

วัดมณีวนาราม เป็นวัดหนึ่งซึ่งมีความเก่าแก่มีประวัติความเป็นมาที่ยาวนานที่เกี่ยวข้องกับพัฒนาการทางพุทธศาสนาที่สำคัญแห่งหนึ่งในประวัติศาสตร์ มีโบราณสถานถาวรวัตถุที่แสดงออกถึงความเจริญรุ่งเรืองมาแต่ครั้งอดีตอยู่หลายประการเช่น โบสถ์ วิหาร และกุฏิของพระภิกษุสงฆ์สำคัญในประวัติศาสตร์อยู่หลายหลัง เช่น กุฏิพระอริยวงศาจารย์ (กุฏิแดง) กุฏิธรรมระโต เป็นต้น ปัจจุบันได้ขุดรื้อทรุดโทรมเป็นอย่างมาก อย่างไรก็ตามก็ยังคงได้รับการใส่ใจซ่อมแซมด้วยงบประมาณทางวัด รวมทั้งมีหน่วยงานสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ องค์การบริหารส่วนจังหวัดอุบลราชธานี และคณะศรัทธาญาติโยมได้ร่วมกันซ่อมแซมจนมีสภาพที่งดงามขึ้นมาได้ ในปัจจุบันกุฏิเก่าทั้งสามหลังยังใช้เป็นพิพิธภัณฑ์วัดมณีวนารามเพื่อจัดแสดงศิลปวัตถุต่างๆ โดยมีวัตถุประสงค์ให้เป็นศูนย์การเรียนรู้ของชุมชนชาวเมืองจังหวัดอุบลราชธานี เพื่อสร้างความรักหวงแหนทางวัฒนธรรมและการรักษาสืบต่อไปสู่รุ่นต่อไป

ดังนั้นผู้วิจัยจึงมีความสนใจในการศึกษาแนวทางการอนุรักษ์โบราณสถานทางพระพุทธศาสนา รวมทั้งศึกษาการอนุรักษ์โบราณสถานในวัดมณีวนาราม จังหวัดอุบลราชธานี เพื่อวิเคราะห์หาแนวทางการอนุรักษ์โบราณสถานทางพระพุทธศาสนาของพระสงฆ์วัดมณีวนาราม จังหวัดอุบลราชธานี ว่ามีแนวทางใดบ้าง ในการอนุรักษ์ศาสนโบราณสถานให้มีความมั่นคงถาวรเป็นแหล่งการเรียนรู้ศึกษา และยังคงรักษาสกุลช่างฝีมือช่างชาวเมืองจังหวัดอุบลราชธานีต่อไปให้นานไว้ สมกับเป็นเมืองแห่งพุทธศาสนา เมืองแห่งเทียนแห่งธรรม เมืองแห่งการกำเนิดวัดป่า ให้มั่นคงเคียงคู่กับจังหวัดอุบลราชธานีตลอดไป

วัตถุประสงค์ในการวิจัย

1. เพื่อศึกษาแนวทางการอนุรักษ์โบราณสถานทางพระพุทธศาสนา
2. เพื่อศึกษาการอนุรักษ์โบราณสถานวัดมณีวนาราม จังหวัดอุบลราชธานี
3. เพื่อวิเคราะห์แนวทางการอนุรักษ์โบราณสถานทางพระพุทธศาสนาของพระสงฆ์วัดมณีวนาราม จังหวัดอุบลราชธานี

¹ กรมศิลปากร, การอนุรักษ์โบราณสถาน: การขึ้นทะเบียนโบราณสถาน, (กรุงเทพมหานคร: กระทรวงวัฒนธรรม, 2553), หน้า 8.

วิธีดำเนินการวิจัย

การศึกษาวิจัยในครั้งนี้ เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยใช้วิธีการวิจัยทางด้านเนื้อหาเอกสารและการวิจัยทางด้านภาคสนาม โดยใช้วิธีวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (Participatory Action Research: PAR) ใช้การเลือกตัวอย่างแบบเจาะจง (Purposive sampling) เฉพาะกลุ่มประชากรที่มีความเกี่ยวข้องกับประเด็นการ

1) ขอบเขตด้านเนื้อหา

ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้กำหนดเนื้อหาที่จะศึกษาศิลปะอาคารสถาปัตยกรรม ศึกษาการศึกษาของคณะสงฆ์ในยุคนั้น ศึกษาประวัติอดีตเจ้าอาวาสและประวัติความเป็นมาของวัดมณีวนารามในหนังสือกึ่งธรรม หนังสือ 222 ปี อุบลราชธานี หนังสือที่ระลึกในงานผูกพัทธสีมาและฉลองพระอุโบสถ วัดสุปัญญาราม จังหวัดอุบลราชธานี และศึกษาวิเคราะห์ถึงแนวทางการอนุรักษ์ของพระภิกษุสงฆ์และฆราวาสทั่วไปในเขตบริเวณชุมชนวัดมณีวนาราม อำเภอเมือง จังหวัดอุบลราชธานี

2) ขอบเขตด้านเอกสาร

ขอบเขตของการวิจัยด้านเอกสาร จำแนกออกเป็น 2 ส่วน ดังนี้

1. เอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Source) คือ พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยพุทธศักราช 2539

2. เอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Source) คือ เอกสาร หรืองานวิจัยที่เกี่ยวข้องและบทความต่าง ๆ ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับเนื้อหาที่ศึกษา เช่น คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา อรรถกถา ฎีกา วรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา ตำรา เอกสารทางวิชาการ หนังสือ วิทยานิพนธ์ งานวิจัย และสื่ออินเทอร์เน็ต เป็นต้น

3) ขอบเขตด้านพื้นที่ และขอบเขตด้านภาคสนาม

ศึกษาเฉพาะในเขตบริเวณในวัดมณีวนาราม อำเภอเมือง จังหวัดอุบลราชธานีอันได้แก่ โบราณสถานในวัดมณีวนาราม เช่น กุฏิพระอรหันตศาจารย์ (กุฏิแดง) กุฏิธรรมระโต และกุฏิใหญ่ ส่วนขอบเขตการวิจัยในด้านภาคสนามผู้วิจัยจะได้เก็บรวบรวมได้จากการสัมภาษณ์ สังเกตและเก็บภาพประกอบจากบุคคลผู้ให้ข้อมูล ซึ่งผู้วิจัยได้กำหนดกลุ่มผู้ให้ข้อมูลหลัก 2 กลุ่ม คือ

(1) พระสงฆ์ใช้วิธีการคัดเลือกแบบเจาะจงเฉพาะเจาะจงผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องและมีความรู้เกี่ยวกับความเป็นมาของโบราณสถานวัดมณีวนาราม จำนวน 7 รูป

(2) ประชาชน ใช้วิธีคัดเลือกในเขตพื้นที่กลุ่มเป้าหมายที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับโบราณสถาน เช่นผู้อำนวยการกลุ่มอนุรักษ์โบราณสถานจำนวน 1 คน ข้าราชการในเขตชุมชนที่ให้การยอมรับ ผู้นำชุมชน 1 คน ผู้ทรงคุณวุฒิในท้องถิ่น 1 คน ผู้ทรงคุณวุฒิภายในโรงเรียน 1 คน ชาวบ้านผู้สูงอายุในชุมชน 1 คน ประชาชนทั่วไป 1 คน รวมทั้งหมด 13 รูป/คน

สรุปผลและอภิปรายผลการวิจัย

วิธีการอนุรักษ์โบราณสถานโดยทั่วไปในการอนุรักษ์ที่ถูกต้องตามหลักวิชาการที่กรมศิลปากรได้วางระเบียบว่าด้วยวิธีการอนุรักษ์โบราณสถาน พ.ศ. 2528 ถือเป็นระเบียบปฏิบัติสำคัญที่ยึดถือเป็นแนวปฏิบัติสำคัญสำหรับวัดที่มีโบราณสถานได้ใช้ดำเนินการเป็นลำดับขั้นตอนมีดังนี้²

1. ทำการสำรวจศึกษาสภาพเดิม และสภาพปัจจุบันของโบราณสถาน ทั้งด้านประวัติการก่อสร้าง การอนุรักษ์ ซึ่งรวมถึงรูปทรงสถาปัตยกรรม การใช้วัสดุ และสภาพความเสียหาย ที่ปรากฏอยู่ โดยการทำเป็นเอกสารบันทึกภาพ และทำแผนผังเขียนรูปแบบไว้โดยละเอียด เพื่อใช้เป็นข้อมูลสำหรับนำมาประกอบการพิจารณาทำโครงการอนุรักษ์ และเป็นเอกสารสำคัญทางประวัติศาสตร์

2. ทำโครงการอนุรักษ์โบราณสถาน โดยพิจารณาว่า โบราณสถานนั้น มีคุณค่า และลักษณะความเด่นในด้านใดบ้าง อาทิเช่น ด้านประวัติศาสตร์ โบราณคดี จิตรกรรม ประติมากรรม หรือสถาปัตยกรรม ฯลฯ เป็นต้น และวางแผนรักษาคุณค่า และความสำคัญ ที่เด่นที่สุดเป็นหลักไว้ แต่ทั้งนี้ต้องคำนึงถึงคุณค่า และความสำคัญในด้านที่รองลงมาด้วย

3. พิจารณาก่อนว่า โบราณสถานนั้นๆ ได้มีการแก้ไขเพิ่มเติมมาแล้วหรือไม่เพียงใด หากได้ถูกแก้ไข และส่วนแก้ไขเพิ่มเติมขึ้นใหม่นั้น ทำให้คุณค่าของเดิมเสียไป ควรพิจารณาข้อสิ่งที่แก้ไขเพิ่มเติมออก และบูรณะให้เหมือนเดิม

5. การอนุรักษ์โบราณสถานใดๆ ก็ตาม จะต้องคำนึงถึงภูมิทัศน์ และสิ่งแวดล้อม โดยรอบโบราณสถานนั้นด้วย สิ่งใดที่จะทำให้ลายคุณค่าของโบราณสถานนั้นๆ ให้ดำเนินการปรับปรุงให้เหมาะสมด้วย

6. โบราณสถานที่มีการอนุรักษ์ โดยมีการเปลี่ยนแปลงแก้ไขมาก่อนแล้ว จะต้องพิจารณาศึกษาให้ละเอียดว่า ได้บูรณะแก้ไขมาแล้วกี่ครั้ง ผิดถูกอย่างไร ระยะเวลาานเท่าใด การอนุรักษ์ใหม่ที่จะทำนี้ ไม่จำเป็นจะต้องใช้แบบใดแบบหนึ่งเสมอไป แต่ให้พิจารณาเลือกแบบที่เหมาะสมที่สุด ที่เป็นหลักในการอนุรักษ์ เพื่อให้โบราณสถานนั้นมีคุณค่า และความสำคัญมากที่สุด ทั้งนี้จะต้องทำเป็นหลักฐาน แสดงให้ปรากฏถึงการเปลี่ยนแปลงแก้ไข จะด้วยวิธีการบันทึกเป็นเอกสารเขียนแบบไว้ ทำหุ่นจำลอง หรือโดยวิธีการอนุรักษ์ก็ได้

7. โบราณสถานที่มีคุณค่า ความสำคัญเปี่ยมยอด ควรทำแต่เพียงเสริมความมั่นคงแข็งแรง หรือสงวนรักษาไว้เท่านั้น

8. การนำวิธีการ และเทคนิคฉบับใหม่มาใช้ในงานอนุรักษ์ เพื่อความมั่นคงแข็งแรง จะต้องมีการศึกษา และทดลอง จนได้ผลเป็นที่พอใจแล้ว จึงจะนำมาใช้ได้ โดยไม่ทำให้โบราณสถานนั้น เสื่อมคุณค่าไป

9. การต่อเติม เพื่อความมั่นคงแข็งแรงของโบราณสถาน ทำเท่าที่จำเป็น ให้ดูเรียบง่าย และมีลักษณะกลมกลืนกับของเดิม

10. ในกรณีที่จำเป็นจะต้องทำชิ้นส่วนของโบราณสถานที่ขาดหายไปชิ้นใหม่ เพื่อรักษาคุณค่าทางด้านสถาปัตยกรรม และให้การอนุรักษ์โบราณสถานนั้น สามารถดำเนินการได้ต่อไป การทำชิ้นส่วนขึ้นใหม่นั้น อาจทำได้โดยวิธีการออกแบบ ที่แสดงให้เห็นได้อย่างชัดเจนว่า เป็นการทำชิ้นใหม่ จะด้วยวิธีการใช้

² โครงการสารานุกรมไทยสำหรับเยาวชน โดยพระราชประสงค์ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เล่มที่ 16 เรื่องที่ 3 การอนุรักษ์โบราณสถาน และโบราณวัตถุ สืบค้นเมื่อวันที่ 16 มีนาคม 2560. เวลา 12.00 น. จากเว็บไซต์ <http://kanchanapisek.or.th/kp6/sub/book/book.php?book>

วัสดุต่าง ๆ กัน การใช้สีต่างกัน หรือการทำพื้นผิวให้ต่างกันกับของเดิมก็ได้ แต่ต้องเป็นไปในลักษณะที่มีความผสมกลมกลืนกับของเดิม

11. การอนุรักษ์ชิ้นส่วนที่มีคุณค่าเยี่ยมยอดทางจิตรกรรม ประติมากรรม และโบราณวัตถุ ซึ่งติดหรืออยู่ประจำโบราณสถานนั้นๆ ทำได้แต่เพียงการสงวนรักษา หรือเพิ่มความมั่นคงแข็งแรงขึ้นเท่านั้น ทั้งนี้ เพื่อคงคุณค่าของเดิมให้ปรากฏเด่นชัดมากที่สุด ยกเว้นปูชนียวัตถุที่มีการเคารพบูชา สืบเนื่องมาโดยตลอด และได้รับการพิจารณาเห็นชอบจากคณะกรรมการแล้ว

12. ซากโบราณสถานควรอนุรักษ์ โดยการรวบรวมชิ้นส่วนต่างๆ ที่มีผู้มาประกอบขึ้นไว้ให้เหมือนเดิม หรืออาจจะเป็นเพียงการรวบรวมชิ้นส่วนต่างๆ มาประกอบขึ้นไว้เป็นบางส่วน สำหรับชิ้นส่วนที่ขาดหายไป ซึ่งจำเป็นในการสงวนรักษานั้น ก็อาจทำเพิ่มขึ้นใหม่ได้

13. การอนุรักษ์ซากโบราณสถาน ซึ่งมีคุณค่าทางประวัติศาสตร์ และโบราณคดีนั้น ทำได้โดยรักษาไว้ตามสภาพเดิมหลังการขุดแต่ง แต่ต้องป้องกันมิให้เสียหายต่อไป ด้วยวิธีที่ไม่ทำให้โบราณสถานเสียคุณค่า

14. โบราณสถานที่เป็นปูชนียสถานอันเป็นที่เคารพบูชา ซึ่งเป็นที่รู้จักคุ้นเคยกันดีของประชาชนโดยทั่วไป จะต้องบูรณะไว้ โดยไม่มีการแก้ไข เปลี่ยนแปลง ลักษณะ สี และทรวดทรง ซึ่งจะทำให้โบราณสถานนั้น หมดคุณค่า หรือเสื่อมความศักดิ์สิทธิ์ไป

15. เพื่อป้องกันมิให้ชิ้นส่วนของโบราณสถานที่มีคุณค่าทางศิลปะ ซึ่งรวมถึงประติมากรรม จิตรกรรม และศิลปกรรม จะต้องนำชิ้นส่วนนั้นมาเก็บรักษาไว้ในสถานที่อันปลอดภัย และถูกต้องตามกฎหมาย พร้อมทั้งทำแบบจำลองให้เหมือนของเดิม ไปประกอบไว้ในที่โบราณสถานนั้นแทน ซึ่งวิธีการนี้จะปฏิบัติได้ก็ต่อเมื่อ ไม่สามารถรักษาไว้โดยวิธีอื่นแล้ว

16. โบราณสถานใด ที่ยังมีประโยชน์ใช้สอยอยู่ จะกระทำการอนุรักษ์ โดยการเสริมสร้าง หรือต่อเติมสิ่งที่จำเป็นขึ้นใหม่ก็ได้ เพื่อความเหมาะสม ทั้งนี้ ไม่จำเป็นที่จะต้องทำให้เหมือนของเดิมทีเดียว แต่สิ่งที่เพิ่มเติมขึ้นใหม่นั้น จะต้องมัลักษณะกลมกลืน และไม่ทำลายคุณค่าของโบราณสถานนั้นๆ

17. โบราณสถานต่างๆ ทั้งที่ขึ้นทะเบียนแล้ว และยังไม่ขึ้นทะเบียน จะต้องมีการมาตรการในการบำรุงรักษาไว้ ให้อยู่ในสภาพที่มั่นคงแข็งแรง สวยงามอยู่เสมอ

18. กรณีที่โบราณสถานใดมีสภาพชำรุดทรุดโทรม อาจจะเป็นอันตราย การดำเนินการในเมืองต้นควรใช้มาตรการอันเหมาะสม ทำการเสริมความมั่นคงแข็งแรงไว้ ก่อนที่จะดำเนินการอนุรักษ์ เพื่อป้องกันมิให้เสียหายต่อไป

19. ในบางกรณีจะต้องดำเนินการติดต่อขอความร่วมมือกับหน่วยราชการอื่นๆ หรือสถาบันเอกชน ซึ่งมีหน้าที่รับผิดชอบ หรือผู้เชี่ยวชาญในสาขาวิชาการต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง เพื่อประโยชน์ต่อการอนุรักษ์สมบัติวัฒนธรรมของชาติ

20. งานทั้งปวงที่เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์ หรือการขุดค้น จะต้องทำรายงานในรูปของการวิเคราะห์ และวิจัย โดยมีภาพประกอบ ซึ่งเป็นภาพถ่าย และภาพถ่าย และจะต้องรายงานสิ่งที่ได้ปฏิบัติทุกขั้นตอน โดยละเอียด เช่น งานแผ้วถาง การจัดบริเวณงาน เสริมความมั่นคงขึ้นส่วนต่างๆ ฯลฯ เป็นต้น และการบันทึกรายงานนี้ จะต้องเก็บรักษาไว้ ณ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

21. ให้อธิบดีกรมศิลปากร รักษาการให้เป็นไปตามระเบียบซึ่งทำให้เห็นได้ชัดว่าวัดสามารถทำได้แค่เพียงรักษาบำรุงรักษาไว้ ให้อยู่ในสภาพที่มั่นคงแข็งแรง สวยงามอยู่เสมอเท่านั้น ไม่ทำลายคุณค่าของ

โบราณสถานนั้นๆ ไม่แก้ไข เปลี่ยนแปลง ลักษณะ สี และทรวดทรง อันทำให้โบราณสถานนั้น หมดคุณค่า หรือเสื่อมไป บันทึกภาพ และจัดทำแผนผังเขียนรูปแบบโบราณสถานวัดนั้นไว้โดยละเอียด เพื่อใช้เป็นข้อมูล สำหรับนำมาประกอบการพิจารณาทำโครงการอนุรักษ์ต่อไปเพียงเท่านั้น

นอกจากนี้ กระบวนการในการขึ้นทะเบียนโบราณสถานมีขั้นตอนสรุปเป็นแผนภาพได้ดังนี้³

ภาพประกอบที่ 1 สรุปขั้นตอนและกระบวนการขึ้นทะเบียนในโบราณสถาน

สรุปขั้นตอนและกระบวนการขึ้นทะเบียนโบราณสถาน

* ในกรณีที่เป็นวัดร้าง, ที่ราชพัสดุ ฯลฯ หน่วยงานซึ่งเป็นเจ้าของ ผู้ครอบครองในภูมิภาคไม่สามารถพิจารณาเรื่อง ขอบเขตได้ ขอให้เจ้าของ ผู้ครอบครองส่วนกลางพิจารณาขอบเขตร่วมกับคณะกรรมการวิชาการฯ ของกรมศิลปากร ในขั้นตอนการพิจารณาประเมินคุณค่า และความเหมาะสมในการขึ้นทะเบียน

³ กองนโยบายและแผนงาน สำนักผังเมืองกรุงเทพมหานคร , รายงานการศึกษาเกี่ยวกับโบราณสถานที่ขึ้น ทะเบียนในกรุงเทพมหานคร, (กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, 2545), หน้า 3 – 8.

เมื่อได้รับการขึ้นทะเบียนเป็นที่เรียบร้อยแล้วกรมศิลปากรจะมีการดำเนินการดูแลโบราณสถาน โดยแบ่งการดำเนินงานออกเป็น 5 ขั้นตอน คือ⁴

- 1) การประกาศขึ้นทะเบียนโบราณสถาน ถือเป็นกระบวนการทางกฎหมายในการสำรวจจำนวนโบราณสถาน และแหล่งที่ตั้ง การประเมินและจัดอันดับความสำคัญ การกำหนดขอบเขต การประกาศขึ้นทะเบียนบัญชีโบราณสถานเพื่อให้การคุ้มครองและกำหนดโทษผู้ที่ทำให้โบราณสถานเสียหาย
- 2) การตรวจสอบการคุ้มครองโบราณสถาน และสภาพแวดล้อมในโบราณสถาน เป็นกระบวนการควบคุมดูแลโบราณสถานที่ขึ้นทะเบียน การห้ามทำการแก้ไข และการส่งพนักงานเจ้าหน้าที่ไปตรวจสภาพ
- 3) การซ่อมแซมบูรณปฏิสังขรณ์ตามสภาพเดิม เป็นกระบวนการทางเทคนิคซึ่งจะมีหลักสำคัญอยู่ 4 ประการ คือ การรักษาวัสดุดั้งเดิม การรักษากระบวนการช่างฝีมือ การรักษารูปแบบของการก่อสร้าง และการควบคุมสภาพแวดล้อมดั้งเดิม
- 4) การซ่อมบำรุง เป็นการบำรุงรักษาสภาพของโบราณสถาน และสิ่งแวดล้อมไว้ให้ปลอดภัยจากการกระทำของมนุษย์ ธรรมชาติ หรือผลกระทบอื่นๆ
- 5) การบริหารทางการศึกษาเป็นหน้าที่ในการจัดการสงวนรักษาโบราณสถาน และเป็นปัจจัยที่สำคัญมากที่สุดอย่างหนึ่ง

การอนุรักษ์โบราณสถานของภาครัฐหรือกรมศิลปากรที่กล่าวมานี้ เป็นหลักการที่ครอบคลุมไปถึงการดำเนินการด้านต่างๆ ทั้งกระบวนการโครงการอนุรักษ์โบราณสถาน ด้านวิชาการที่ต้องเข้าใจในคุณค่าของประวัติศาสตร์ และวัฒนธรรม เพื่อนำเอาความรู้ไปใช้ในการรักษาโบราณสถาน เหล่านั้นเสนอแก่ฝ่ายปฏิบัติการ ส่วนด้านกฎหมายนั้นเป็นไปตามอำนาจมาตรา และระเบียบการเพื่อปกป้องมิให้เกิดผลกระทบสิทธิของประชาชน และเป็นการปกป้องรักษาโบราณสถานไม่ให้เกิดการทำลาย หรือกระทำการใดๆ ที่จะก่อให้เกิดความเสียหายเพื่อการอนุรักษ์ที่มีประสิทธิภาพ ในรอบด้านนั่นเอง

วัดมณีวนาราม แต่ก่อนนั้นไม่ได้รับการเอาใจใส่ดูแลในโบราณสถานที่มียู่ในวัดมาก่อน จนมาถึง พ.ศ. 2556 พระเทพวรจารย์ เจ้าอาวาสรูปปัจจุบัน ทั้งยังเจ้าคณะจังหวัดอุบลราชธานี เป็นพระภิกษุที่มีวิสัยทัศน์กว้างไกลเห็นสมควรยิ่งในการบูรณะไว้ให้เป็นมรดกแห่งชาติจึงได้ของบประมาณได้ทุนสนับสนุนจากสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร และนายกองค์การบริหารส่วนจังหวัดอุบลราชธานี สมัยนั้นมาบูรณะพระอุรังคธาตุ (กุฏิแดง) โดยร่วมมือจากกรมศิลปากรจังหวัดอุบลราชธานีดูแลแนะนำในการบูรณะจนแล้วเสร็จด้วยดี ต่อมาในปี 2558 ทางวัดมณีวนาราม ได้ซ่อมแซมกุฏิเพิ่มขึ้นอีกหลังคือ กุฏิธรรมระโต และกุฏิหลังอื่นๆ ที่รายน้อมขึ้นพร้อมกัน เพื่อขอขึ้นทะเบียน ให้เป็นมรดกของประเทศไทยและชาวอุบลราชธานีต่อไป

ในขั้นตอนวิธีการในการขอขบประมาณนั้นท่านพระเทพวรจารย์ เจ้าอาวาสรูปปัจจุบัน กล่าวว่า⁵ ปกติสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติได้จัดสรรเงินอุดหนุนบูรณปฏิสังขรณ์วัดทุกปี โดย สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ จัดสรรเงินอุดหนุนบูรณปฏิสังขรณ์นี้ แต่มีหลักเกณฑ์ในการขอ คือ

⁴ นิคม มุสิกคามะ, แนวปฏิบัติในการสงวนรักษาโบราณสถาน ตามพระราชบัญญัติโบราณสถาน โบราณวัตถุ พ.ศ. 2535, (กรุงเทพมหานคร: รุ่งศิลป์การพิมพ์, 2548), หน้า 96 – 97.

⁵ พระเทพวรจารย์, (ศรีพร ป.ธ. 9, Ph.D.), เจ้าอาวาสวัดมณีวนาราม เจ้าคณะจังหวัดอุบลราชธานี, สัมภาษณ์เมื่อวันที่ 17 มีนาคม 2560.

1. เป็นวัดที่ได้รับอนุญาตให้ตั้งเป็นวัดตามกฎหมายมีชื่อในทะเบียนวัดของสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ
2. เจ้าอาวาสได้ดำเนินการปกครองวัดให้เป็นไปตามกฎหมาย กฎ ระเบียบ และคำสั่งของมหาเถรสมาคมกับได้ปฏิบัติตามแบบธรรมเนียมของทางราชการมาด้วยดี
3. พระสงฆ์และประชาชนที่ขึ้นกับวัดนั้น ได้เอาใจใส่ในการพัฒนาวัด ตามโครงการพัฒนาวัดให้เป็นศูนย์กลางของชุมชนของทางราชการ
4. ทางวัดมีเงินทุนในการบูรณะหรือก่อสร้างเสนาสนะที่จะขอรับเงินอุดหนุนบูรณปฏิสังขรณ์วัด หรือได้จัดหาวัสดุก่อสร้าง หรือได้ลงมือก่อสร้างไว้แล้วอย่างน้อย 1 ใน 3 ของงานก่อสร้างนั้น
5. มีเจ้าอาวาส หรือรักษาการเจ้าอาวาส ที่ได้รับการแต่งตั้งอย่างถูกต้องตามกฎหมายมหาเถรสมาคม และมีพระภิกษุ สามเณร อยู่จำพรรษา

เมื่อวัดใดประสงค์จะขอรับเงินอุดหนุนบูรณปฏิสังขรณ์วัด ก็ให้ไปกรอกราชการตามแบบการขอรับเงินอุดหนุนบูรณปฏิสังขรณ์วัด ที่สำนักพุทธศาสนาประจำจังหวัดนั้นๆ พร้อมแนบภาพถ่ายอาคารเสนาสนะที่จะบูรณะหรือก่อสร้าง และภาพถ่ายบริเวณวัด เสนอเรื่องผ่านเจ้าคณะพระสังฆาธิการเจ้าสังกัด และเจ้าหน้าที่ฝ่ายบ้านเมืองตามลำดับก็ได้ และสำนักงานพระพุทธศาสนาจังหวัด รวบรวมรายงานการขอรับเงินอุดหนุนบูรณปฏิสังขรณ์วัด และจัดทำบัญชีรายชื่อวัดที่ขอรับเงินอุดหนุน ส่งสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ ภายในเวลากำหนด ทั้งนี้ ไม่รวมความไปถึงวัดที่สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติได้ตรวจพบหรือพิจารณาว่ามีเหตุอันควรให้การสนับสนุนตามนโยบายอีกส่วนหนึ่งต่างหาก

นอกจากวิธีการข้างต้นในการอนุรักษ์โบราณสถานวัดมณีวนาราม แล้วจากการสัมภาษณ์นายทัศนะ ภูผารธรรม ผู้อำนวยการกลุ่มอนุรักษ์โบราณสถานยังกล่าวถึงวิธีการอนุรักษ์โบราณสถานของวัดมณีวนารามว่า⁶ ในการซ่อมแซมสิ่งต่างๆ ภายในวัดนั้นจะต้องแจ้งแก่ผู้ดูแล คือเจ้าอาวาสเป็นสำคัญ เพราะเจ้าอาวาสถือเป็นหน้าที่ตามตำแหน่งพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 มาตรา 37 กล่าวถึงหน้าที่ของเจ้าอาวาสไว้ว่า เจ้าอาวาสมีหน้าที่ในบำรุงรักษา จัดกิจการและศาสนสมบัติของวัดให้เป็นไปด้วยดีซึ่งตามมาตรา 37 คำว่า “บำรุงรักษา” นั้นมุ่งหมายถึง การระวังรักษาเพื่อให้คงอยู่ รักษาให้อยู่ในสภาพดี ทำให้งดงาม ทำให้เจริญ ดังนั้นการบำรุงรักษานอกจากดูแลรักษาวัดและสิ่งก่อสร้างต่างๆ ภายในวัดไม่ว่าจะเป็น โบสถ์ วิหาร ศาลาการเปรียญ กุฏิสงฆ์ โรงครัว ห้องน้ำ เหล่านี้ให้อยู่ในสภาพดีแล้ว ยังจะต้องพัฒนา ปรับปรุงให้ดีขึ้นด้วยนั่นเอง เมื่อแจ้งแก่เจ้าอาวาส แล้วต่อไปถือเป็นหน้าที่ของท่านที่จะกระทำต่อไป ซึ่งในการอนุรักษ์จะต้องดำรงรักษาส่วนที่ดีเด่นสำคัญ เมื่อสร้างส่วนใหม่จะต้องให้สอดคล้องกับของเก่าให้ดีขึ้น⁷ นอกจากนี้ปัจจุบันทางวัดมณีวนารามได้ส่งเสริมการเพื่ออนุรักษ์กุฎีด้วยการดูแลทำความสะอาดทางวัดได้จัดเวรกำหนดพื้นที่ให้กับภิกษุสามเณรภายในวัดรับผิดชอบในแต่ละวัน จัดอบรม และเผยแพร่องค์ความรู้ ชี้ให้เห็นคุณค่าความสำคัญของโบราณสถาน พร้อมทั้งแสวงหาภาคีความร่วมมือจากสังคม องค์กร ชุมชน และประชาชน อุบาสกอุบาสิกา ร่วมในการอนุรักษ์โบราณสถานภายในวัดร่วมกัน

⁶ นายทัศนะ ภูผารธรรม, ผู้อำนวยการกลุ่มอนุรักษ์โบราณสถาน, สัมภาษณ์เมื่อวันที่ 17 มีนาคม 2560.

⁷ สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, กฎหมายน่านุรักษ์เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สำนักพุทธศาสนาแห่งชาติ, 2560), หน้า 21.

ส่วนประเด็นของปัญหา และอุปสรรคในการอนุรักษ์โบราณสถานวัดมณีวนาราม ปัจจุบันการอนุรักษ์โบราณสถานของพระสงฆ์มีปัญหาอุปสรรค หลักๆ คือทางวัดยังขาดบุคลากรที่จะช่วยด้านการอนุรักษ์อย่างจริงจัง⁸ การประชาสัมพันธ์ขาดสื่อให้ชาวบ้านได้เข้าใจถึงบทบาทหน้าที่ในการอนุรักษ์ยังไม่ชัดเจนนัก⁹ ทั้งยังขาดการเผยแพร่โบราณสถานในรูปแบบอื่นๆ เช่น สื่อสิ่งพิมพ์ หนังสือ วารสาร จุลสาร จดหมายข่าว ข่าวสาร แผ่นพับ เป็นต้นในการช่วยประชาสัมพันธ์แหล่งโบราณสถาน¹⁰

แต่อย่างไรก็ดีจากการศึกษายังพอเห็นแนวทางการอนุรักษ์โบราณสถานในพระพุทธศาสนาของพระสงฆ์วัดมณีวนาราม จังหวัดอุบลราชธานี ว่าในอนาคตพระสงฆ์ควรดำเนินการด้านข้อมูลข่าวสาร ทางวิชาการแก่ประชาชนให้ดียิ่งขึ้น รวมทั้งการกำหนดแผนแม่บทการอนุรักษ์โบราณสถาน เพื่อเป็นแนวทางในการปฏิบัติ ปรับทัศนียภาพบรรยากาศโบราณสถานให้สวยงาม อย่างไรก็ตามในการดำเนินการต้องได้รับอนุญาตจากกรมศิลปากรก่อนดำเนินการทุกครั้ง

เห็นชัดว่าแนวทางการอนุรักษ์โบราณสถานทางพระพุทธศาสนานั้นถือเป็นหน้าที่หลักของกรมศิลปากร สำนักงานโบราณคดีและสำนักพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เป็นผู้รับผิดชอบปฏิบัติเป็นหลัก วัดจะมีบทบาทพระสงฆ์มีความสำคัญในการอนุรักษ์โบราณสถานเพียงแต่เป็นผู้ช่วยดูแลรักษาศาสนสมบัติของวัดเท่านั้น ตามหน้าที่ความแห่งพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ และหน้าที่ตามพระธรรมวินัยเป็นสำคัญ ดังนั้นแนวทางการอนุรักษ์โบราณสถานในพระพุทธศาสนาของพระสงฆ์วัดมณีวนาราม จังหวัดอุบลราชธานี จึงทำได้เพียงช่วยดูแลรักษาให้ความร่วมมือ สร้างเครือข่ายการมีส่วนร่วมชุมชนที่เกี่ยวข้องในการดูแลโบราณสถานส่งเสริมเกื้อกูลการอนุรักษ์โบราณสถานให้มีความมั่นคงเป็นแหล่งการเรียนรู้แก่สังคมและประเทศชาติต่อไป

ข้อเสนอแนะ

จากการวิจัยเรื่อง “แนวทางการอนุรักษ์โบราณสถานในพระพุทธศาสนาของพระสงฆ์วัดมณีวนาราม จังหวัดอุบลราชธานี” มีข้อเสนอแนะที่มาจากผลการวิจัย สรุปเป็นประเด็นได้ ดังนี้

1) ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

- 1.1) ควรดูแลความสะอาดภายนอกแหล่งโบราณสถานในรอบด้านจนถึงที่พักของภิกษุสามเณรร่วมด้วย
- 1.2) ควรจัดหาเจ้าหน้าที่ทางวัดให้มากขึ้นและ วางกฎระเบียบให้ชัดเจนในการดูแลแหล่งโบราณสถาน
- 1.3) ควรจัดกิจกรรมปลูกจิตสำนึกสร้างให้เห็นความสำคัญในโบราณสถานที่มีอยู่อย่างต่อเนื่องประจำ
- 1.4) ควรแก้ปัญหาเกี่ยวกับสุนัขแมวที่มีอยู่ในวัดจำนวนมากเกินไป

⁸ พระภิกษรพงค์ ปภัสโร,ผู้ดูแลพิพิธภัณฑโบราณสถานในวัดมณีวนาราม, สัมภาษณ์เมื่อวันที่ 17 มีนาคม 2560., นางประภัสสร ภูสะพาน,รองผู้อำนวยการฝ่ายบริหารงานวิชาการโรงเรียนอุบลวิทยากร, 11 มีนาคม 2560., สัมภาษณ์ นายปรกรณ์ ปุกหุด, ผู้ทรงคุณวุฒิในท้องถิ่น, 11 มีนาคม 2560. สัมภาษณ์ นายประดับ ก้อนแก้ว, ประชาชนทั่วไป, 11 มีนาคม 2560.

⁹ นายประดับ ก้อนแก้ว, ประชาชนทั่วไป, สัมภาษณ์เมื่อวันที่ 11 มีนาคม 2560.

¹⁰ พระครูโกศลวิহারคุณ, เจ้าคณะตำบลในเมือง, สัมภาษณ์เมื่อวันที่ 17 มีนาคม 2560.

1.5) ควรพัฒนาด้านสิ่งแวดลอมให้เหมาะสมมีสุนทรียะเกียวเนื่องจากธรรมชาติสีเขียวให้มาก
เหมาะสมกับแหล่งท่องเที่ยวเชิงพุทธ

2) ข้อเสนอแนะเชิงปฏิบัติ

2.1) เจ้าอาวาส พระสังฆาธิการ และผู้ที่เกี่ยวข้องสถานที่วัด จัดพัฒนาด้านการจัดการ ศาสน
บุคคล หรือบุคลากรในวัด ด้านการจัดการสิ่งแวดลอมให้มากยิ่งขึ้น

2.2) จัดทำแผนผังภายในวัด ให้ชัดเจน เข้าใจง่ายเหมาะแก่คนทุกคนรวมทั้งนักท่องเที่ยวได้ใช้เป็น
เครื่องมือในการเดินทางได้อย่างถูกต้อง

2.3) เจ้าหน้าที่ทำ และบุคลากรในวัดควรแต่งกายสะอาดตา น่ารัก มีมารยาทน้ำใจไมตรีในการ
ต้อนรับผู้มาวัดเพื่อชื่นชมโบราณสถาน

2.4) จัดสถานที่นั่งพักผ่อนที่เพียงพอต่อจำนวนประชาชนมาท่องเที่ยว วางจัดระเบียบร้านค้า ร้าน
ขายของที่ระลึก ร้านอาหารที่ถูกสุขลักษณะ สินค้ามีราคาที่เป็นธรรม

๓) ข้อเสนอแนะเพื่อทำการวิจัยครั้งต่อไป

3.1) ศึกษากระบวนการสร้างความร่วมมือในองค์กรเพื่อการสนับสนุนการอนุรักษ์ □
โบราณสถาน

3.2) ศึกษาแนวทางการปฏิรูปทัศนในโบราณสถานโบราณเพื่อสร้างบรรยากาศในการส่งเสริม
การท่องเที่ยวเชิงพุทธ

3.3) ศึกษาเปรียบเทียบประสิทธิผลการจัดการภาครัฐ วัด และเอกชนต่อการอนุรักษ์
โบราณสถานเพื่อส่งเสริมต่อการท่องเที่ยวเชิงพุทธ

เอกสารอ้างอิง

กรมศิลปากร. การอนุรักษ์โบราณสถาน: การขึ้นทะเบียนโบราณสถาน. กรุงเทพมหานคร: กระทรวง
วัฒนธรรม, 2553

โครงการสารานุกรมไทยสำหรับเยาวชน โดยพระราชประสงค์ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เล่มที่ 16 เรื่อง
ที่ 3 การอนุรักษ์โบราณสถาน และโบราณวัตถุ. สืบค้นเมื่อวันที่ 16 มีนาคม 2560. เวลา 12.00 น.

จากเว็บไซต์ <http://kanchanapisek.or.th/kp6/sub/book/book.php?book>

กองนโยบายและแผนงาน สำนักผังเมืองกรุงเทพมหานคร. รายงานการศึกษาเกี่ยวกับโบราณสถานที่ขึ้น
ทะเบียนในกรุงเทพมหานคร. กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, 2545

นิคม มูลสิริคามะ. แนวปฏิบัติในการสงวนรักษาโบราณสถาน ตามพระราชบัญญัติโบราณสถาน
โบราณวัตถุ พ.ศ. 2535. กรุงเทพมหานคร: รุ่งศิลป์การพิมพ์, 2548

สำนักงานพุทธศาสนาแห่งชาติ. กฎหมายนํารูเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สำนัก
พุทธศาสนาแห่งชาติ, 2560

สัมภาษณ์

พระครูโกศลวิহারคุณ. เจ้าคณะตำบลในเมือง. สัมภาษณ์เมื่อวันที่ 17 มีนาคม 2560.

พระเทพวราจารย์. (ศรีพร ป.ธ. 9, Ph.D.), เจ้าอาวาสวัดมณีวนาราม เจ้าคณะจังหวัดอุบลราชธานี. สัมภาษณ์เมื่อวันที่ 17 มีนาคม 2560.

พระภิกษรพงศ์ ปภัสสโร. ผู้ดูแลพิพิธภัณฑ์โบราณสถานในวัดมณีวนาราม. สัมภาษณ์เมื่อวันที่ 17 มีนาคม 2560.

นางประภัสสร ภูสะพาน. รองผู้อำนวยการฝ่ายบริหารงานวิชาการโรงเรียนอุบลวิทยากร. สัมภาษณ์เมื่อวันที่ 11 มีนาคม 2560.

นายทัศนะ ภูผาธรรม. ผู้อำนวยการกลุ่มอนุรักษ์โบราณสถาน. สัมภาษณ์เมื่อวันที่ 17 มีนาคม 2560.

นายปกรณ์ ปุกหุด. ผู้ทรงคุณวุฒิในท้องถิ่น. สัมภาษณ์เมื่อวันที่ 11 มีนาคม 2560

นายประดับ ก้อนแก้ว. ประชาชนทั่วไป. สัมภาษณ์เมื่อวันที่ 11 มีนาคม 2560.

นายประดับ ก้อนแก้ว. ประชาชนทั่วไป. สัมภาษณ์เมื่อวันที่ 11 มีนาคม 2560.